

CZINA VERONIKA*

Fenntarthatóság – jog és közösségi döntések (recenzió)

A Bándi Gyula, Szabó Marcel, Szalai Ákos szerzőtrío által fémjelzett *Sustainability: Law and Public Choice* című könyv¹ alapműnek tekinthető a fenntartható fejlődés jogi vetületeit elemző, magyar szerzők tollából született szakirodalomban. Ahogyan már a címből is kitűnik, egy interdiszciplináris megközelítést alkalmazó könyvet tartat kezében az olvasó, hiszen a vizsgált témát nemcsak jogi/jogtudományi szempontból elemzik a szerzők, hanem a *public choice* (közösségi választások vagy közösségi döntések) elméletei is helyet kapnak az írásban. A kötet egyértelmű célja a fenntartható fejlődés témakörének átfogó értelmezése a nemzetközi jog és joggazdaságtan, valamint a közösségi döntések elméletének segítségével. E cél megvalósulásához kétségtelenül nagy segítséget jelenthetett a szerzők szakmai profilja: ketten közülük jogászok, egyikük pedig közgazdász, mindhárman a Pázmány Péter Katolikus Egyetem oktatói. Bándi Gyula környezetjogász, aki tudományos tevékenysége mellett ügyvédként is praktizál. Szabó Marcel egyetemi oktatói és tudományos tevékenysége mellett a közigazgatásban is aktív szerepet tölt be, hiszen 2012 óta az alapvető jogok biztosának „A jövő nemzedékek érdekeinek védelmét ellátó” biztoshelyettese. Szalai Ákos közgazdász, szakterülete a joggazdaságtan, közösségi gazdaságtan, valamint a közpénzügyek. Oktatói tevékenysége mellett, az MTA Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa.

A szerzők tág szakmai és tudományos profilja mindenképp hozzájárult ahhoz, hogy egy valóban több szemszögből elemző könyv készüljön el a fenntartható fejlődés meglehetősen kiforratlan és dinamikusan változó, fejlődő témakörében. Márpedig ez a szemlélet elengedhetetlen a fenntarthatóság vizsgálatához, hiszen a jelenség a társadalomtudományok majd minden tudományágához, szakterületéhez

* Czina Veronika kutatási asszisztens, MTA TK Lendület-HPOPs Kutatócsoport, Budapest, czina.veronika@tk.mta.hu.

¹ BÁNDI Gyula–SZABÓ Marcel–SZALAI Ákos: *Sustainability: Law and Public Choice*. Europa Law Publishing, Groningen, 2014, 205.

köthető. A könyvben visszatérő motívum a fenntartható fejlődés három alappillére – a környezet, a gazdaság és a társadalom –, melyek kiindulópontként szolgálnak a szerzőknek a téma körüljárásához.

1. A könyv szerkezeti felépítése és tartalmának bemutatása

A könyv hét fejezeten keresztül járja körül a fenntartható fejlődés koncepcióját. Az első fejezet a fenntartható fejlődés meglehetősen tágan értelmezett, a mai napig nem végleges fogalmának kialakulásával, különböző értelmezéseivel foglalkozik. Ezek után a szerzők a fenntarthatóság etikai dimenzióit vizsgálják egy meglehetősen rövid, de annál érdekesebb fejezet erejéig. A könyv harmadik része a fenntartható fejlődés nemzetközi jogi vonatkozásaiba nyújt betekintést, míg a negyedik a fogalom európai integrációban való megjelenését taglalja. A következő fejezet a jogtudomány szempontjából vizsgálja a szakterületet. Végül a két utolsó fejezet a nemzetközi környezetjog kikényszeríthetőségét vizsgálja joggazdaságtani, valamint a közösségi döntések elméletének (*public choice*) szempontjából. Az alábbiakban e szerkezetet követve mutatom be és értékelem a kötet tartalmát.

1.1. A fenntartható fejlődés fogalma, annak különféle értelmezései

Az egész kötetet végigkíséri a szerzők azon nézete, miszerint a fenntartható fejlődés egy folyton változó, sokféleképpen értelmezhető fogalom. Ez az álláspont már az első fejezetből (1–21. oldal) is kitűnik, amelyben az olvasó megtudhatja, hogy a szerzők szerint a fenntartható fejlődés definíciója elsősorban a nemzetközi jog konstrukciója, amelyet sokféleképpen lehet értelmezni, és sok szakértő még mindig szkeptikus vele kapcsolatban. Különféle jogtudósok és szakértők (például Weeramantry, Tladi, Bosselmann) megközelítéseit is bemutatják, mielőtt rátérnek a fogalom nemzetközi jogi kialakulásának kronologikus ismertetésére. Ez a legfontosabb mérföldkövet jelentő környezeti konferenciákkal és azok fenntarthatósággal kapcsolatos deklarációinak bemutatásával történik. Idetartoznak az ENSZ égisze alatt rendezett 1972-es stockholmi konferencia, az 1992-es riói UNCED, a Nemzetközi Jogi Egyesület kiadványával fémjelzett 2002-es újdelhi konferencia, az IUCN 2005-ös hasonló témájú deklarációja, valamint a Rio+20. Ezeken az eseményeken olyan dokumentumok születtek, amelyek megfogalmazták a fenntartható fejlődés legfontosabb alapelveit. A teljesség igénye nélkül ezek közül néhány: természeti sokszínűség, növekedés, globális együttműködés, megelőzés, a felelősség megosztása, a jó kormányzat (*good governance*) és az integráció. Ezek a konferenciák és deklarációk mind nagyban hozzájárultak a fenntartható fejlődés jogi kereteinek ki-fejlesztéséhez, ugyanakkor ahhoz is, hogy a kifejezés egy úgynevezett politikai „szlogen-né”, avagy felkapott szakkifejezéssé váljon, amelynek használatával az államok és jogalkotók könnyen visszaélhetnek.

A második fejezet (23–33.) a könyv talán legújyszerűbb és legérdekesebb része, olyan tekintetben mindenképp, hogy egy szokatlan szemszögből vizsgálja a fenn-

tarthatóság témakörét: az etika megközelítéséből. A szerzők szakmai kötődésük és az egyszerűség miatt a római katolikus tanítások alapján mutatják be e két témakör korántsem egyértelmű, sokszor – a laikusok számára legalábbis – meglepő, és az újdonság erejével ható kapcsolatát. Az olvasó olyan alapvető egyházi dokumentumokon és kinyilatkoztatásokon keresztül ismeri meg a katolicizmus fenntarthatósággal kapcsolatos mondanivalóját, mint a *Rerum Novarum*, a *Quadragesimo Anno* vagy a *Pacem in Terris*. A katolikus tanításokról összességében elmondható, hogy alapvetően emberközpontúan szemlélik a fenntarthatóságot: a teremtés középpontjában helyezkedik el az ember és az emberi fejlődés, amelyhez azonban elengedhetetlen a környezet fenntartása. Ezzel a szemlélettel a szerzők is egyetértenek.

Az évek során azonban a katolikus egyház egyre fejlettebb és szélesebb körű fenntarthatóság-értelmezést tett magáévá: a 2000-es évek dokumentumaiban már mindinkább megjelennek azok az alapelvek, amelyeket az előző fejezetben taglalt környezetjogi konferenciák is kimondtak (például szolidaritás, generációk közötti együttműködés stb.). Ezek alapján megállapítható, hogy nincs ellentmondás a katolikus egyház tanításai és a nemzetközi környezetjogi dokumentumok között, ami a központi kérdéseket illeti. A téma felkelti az érdeklődést a fenntarthatóság és más vallások kapcsolatának megismerése iránt. Érdekes lett volna megismerni, hogy egyéb vallások mit mondanak, mondanak-e egyáltalán valamit a fenntarthatóságról, és ezek a nézetek hogyan viszonyulnak a katolikus tanításokhoz, valamint a környezetjogi dokumentumokhoz.

1.2. Fenntartható fejlődés a nemzetközi jogban

A harmadik fejezetben (35–71.) az olvasó a fenntartható fejlődés fogalmának nemzetközi jogi vonatkozásait ismerheti meg. Összességében elmondható, hogy a gazdasági és környezetvédelmi érdekek általában párhuzamosan jelennek meg a fenntartható fejlődéssel kapcsolatos nemzetközi politikai gyakorlatban. A fenntarthatóság jelensége azonban olykor csak fügefalevélként vagy divatos szakkifejezésként szolgál a törvényhozók számára (pl. az 1994-es Lisszaboni Energia Chartában), míg máskor fő célkitűzésként vagy erkölcsi alapként jelenik meg, különösen, ha a világ egyes régióinak fenntartható felzárkóztatásáról van szó (pl. a Nemzetközi Megújuló Energia Ügynökség Statútuma, 2009). Egyéb esetekben a környezetvédelem nyitja meg a kapukat a gazdasági érdekek figyelembevételé előtt, tehát alapvetően környezetvédelmi célú egyezmények kezdenek foglalkozni a gazdasági és társadalmi fenntarthatóság perspektíváival. Ilyen egyezményekkel különösen a Közel-Keleten találkozhatunk, és sokszor előfordul, hogy egyes országok a saját természeti erőforrásait ért fenyegetésként élik meg más országok tervezett befektetéseit, és ezért kezdenek kiállni a fenntartható fejlődés céljai mellett. Végül olyan egyezményeket is megismerhet az olvasó, amelyek során a fenntartható fejlődés egy környezetjogi korlátként telepedik rá alapvetően gazdasági célú megállapodásokra (például az 1993-as egyezmény az Indiai-óceáni Tonhalbizottság megalakulásáról). A fenti egyezmények dokumentumai azonban mind hozzájárultak a fenntartható fejlődés fogalmának kialakulásához és fejlődéséhez, hiszen az 1990-es évektől kezdve foko-

zatosan megjelent bennük az igény a jövő generációinak védelmére, és a fenntarthatóság erkölcsi kötelezettségként való értelmezésére, mígnem a 2000-es évekre a fogalom már szerves része lett a nemzetközi szerződéseknek. Így van ez még akkor is, ha a fogalom konkrét tartalma esetenként és szerződésenként változó.

A fejezet gyakorlati példákon, integráns természeti-környezeti rendszerek (a Mekong folyó és a Tanganyika-tó) fenntarthatósága érdekében létrejött egyezményeken és intézkedéseken keresztül is igyekszik bemutatni, hogy a fenntartható fejlődés nemzetközi jogban való megjelenése elég alapot biztosít-e ahhoz, hogy egyes országok környezetvédelmi szempontból káros tevékenységeit korlátozza. Az esetek rávilágítanak arra, hogy bár a fenntarthatóság fogalmának kikényszeríthetősége korántsem egyértelmű a nemzetközi szerződésekben, az ilyen lokális együttműködések mégis nagy előrelépést jelenthetnek a koncepció fejlődése terén, hiszen sokszor már az elővigyázatosság elve alapján is indokolt lehet egy környezetkárosító befektetési projekt leállítása, a fenntartható fejlődés céljának megvalósulása érdekében.

A Hágai Nemzetközi Bíróság joggyakorlata is előtérbe kerül, amely a szerzők szerint a globális nemzetközi környezetjogra legnagyobb hatással lévő bírói szerv. Ez az állítás még úgy is megállja a helyét, hogy a két ismertetett esetben (bősnagymarosi vízlépcső ügye, Argentína és Uruguay közötti ún. papírmalomügy) a Bíróság nem ragadta meg az alkalmat arra, hogy tovább finomítsa, egyértelműsítse a fenntartható fejlődés fogalmát vagy annak jogi kikényszeríthetőségi körülményeit, alkalmazását.

1.3. Fenntartható fejlődés az európai integrációban

A könyv negyedik, leghosszabb fejezete (73–118.) a fenntartható fejlődés elvének megjelenését és fejlődését az európai integráció és közösségi jog szempontjából vizsgálja. A 90-es években a Maastrichti Szerződés jelentett egyértelmű áttörést az uniós környezetpolitikában, hiszen új megvilágításba helyezte a fenntartható fejlődés fogalmát, és összekötötte azt a generációk közötti együttműködés és integráció elveivel. A 2000-es évek elejére nyilvánvalóvá vált, hogy az EU környezetpolitikáját egy kétirányú folyamat határozza meg a fenntartható fejlődés és az integráció között: az uniós kereteken belül értelmezett fenntarthatóság alapja a környezetvédelem mint prioritás, kiegészítve az integráció gyakorlati elemeivel. Ez a célkitűzés jelent meg a Lisszaboni Stratégiában, valamint az azt követő Európa 2020 Stratégiában is. Ezenkívül az Unióban a fenntarthatóság fogalma szorosan összekapcsolódik a jó vagy jobb kormányzat (*good/better governance*) koncepciójával is.

A közösségi környezetpolitikát szabályozó dokumentumok mellett a szerzők bemutatják a kifejezetten a fenntartható fejlődésre fókuszáló joganyagot is, mint például az úgynevezett Göteborg-folyamat által előkészített Fenntartható Fejlődési Stratégiát (2002). A 2000-es évek elején az Unió fenntarthatósági politikája két központi elemre épült: a növekedésre és a munkahelyteremtésre. Ezeket a célokat azonban a gazdasági világválság és az uniós pénzügyi válság jelentősen átalakították, így az EU legfrissebb átfogó stratégiája (Európa 2020 Stratégia) ugyan fókuszál még a munkahelyteremtésre és jobb életkörülmények biztosítására, a fenntartható növeke-

dést is figyelembe véve, azonban a fenntarthatóságnak egy igen szűk értelmezése tükröződik belőle, amely kizárólag a klímaváltozás és az energia kérdéskörére koncentrál.

Amennyiben a szerződéseket nézzük, a Lisszaboni Szerződés által módosított uniós jogban nem jelennek meg közvetlen jogkövetkezmények a fenntarthatósággal kapcsolatos paragrafusokra vonatkozóan. A szerződésben megtalálhatók a fenntartható fejlődést megalapozó elméleti alapok, amelyek azonban nem kikényszeríthetőek. Így tehát a hatékony uniós fenntarthatósági politika kulcsa az intézmények kezében van, és a döntéshozók politikai motivációin múlik. Arra a kérdésre, hogy a gyakorlatban hogyan jelenhetnek meg ezek a fenntarthatósági elvek, a szerzők azt válaszolják, hogy az EU-nak nem kötelessége, hogy közvetlen konklúziókra jusson, vagy konkrét lépéseket tegyen a fenntartható fejlődés megvalósítása érdekében, csupán arra vállalt kötelezettséget, hogy megpróbáljon javaslatokat tenni nem jogi úton, hanem inkább politikai kötelezettségvállalásokon keresztül.

A könyv a másodlagos uniós jogon, valamint az Európai Bíróság esetjogán keresztül is megmutatja, hogy az egyes jogi szabályozásokban a fenntartható fejlődés elve hogyan jelenik meg. A szerzők szerint az Európai Bíróság a környezetpolitika terén innovatív testületnek számít, hiszen szélesen értelmezi a vonatkozó szabályozásokat, ezáltal nagy szerepe van az uniós környezetpolitika hatékonyságának megteremtésében. Összességében az uniós fenntarthatóság-értelmezésről elmondható, hogy a fenntartható fejlődés elve mind célként, mind alapelveként megjelenik az EU-ban. Sajnos azonban a pénzügyi válság lelassította azokat a tendenciákat, amelyek vezető szerepet kölcsönöztek volna a fenntartható fejlődésnek a környezetpolitikában. Van még tehát hová fejlődni, mert az Európai Unió ugyan hajlandó politikai prioritásként kezelni a növekedést, a foglalkoztatást és versenyképességet, mégsem mozdult el olyan irányba, hogy közvetlen jogi kötelezettségként értelmezze a fenntarthatóságot.

1.4. Fenntartható fejlődés a jogtudományban

Az 5. fejezet (119–145.) a fenntarthatóságot jogtudományi szempontból vizsgálja. A szerzők előrevetítik, hogy bár a tudományos életben számos különböző fenntarthatóság-definíció létezik, az értelmezések általában azonos keretben mozognak, és a gazdasági fejlődés, környezetvédelem, megőrzés/emberi méltányosság háromszögében definiálják a fogalmat. Míg egyes szerzők (Beyerlin, Malanczuk, Pinto, Redcliff) a fenntartható fejlődés kötőereje mellett érvelnek, addig mások (Schrijver, Sands) szerint egy olyan nemzetközi jogi fogalomról van szó, amelynek jogi státusza vitatható. Mindenképp említésre méltó Kiss Sándor professzor nézeteinek ismertetése, amelyek szerint a fenntartható fejlődés egy jogi fogalom, amely hasonló státuszú, mint egy állam alkotmányossága. A szerzők szerint a jog nem feltétlenül a legmegfelelőbb eszköz egy olyan állandóan változó fogalom kezelésére, mint a fenntarthatóság, ezért egy heterogén értelmezési keretet kell alkotni a fogalom köré, amelynek kiindulópontja, amennyiben valóban az elv jogi tisztázására törekszünk, a környezetjogban keresendő. Vélhetően ezért foglalkoznak a reziliencia (*resilience*)

fogalmával is, amely, bár alapvetően gazdasági fogalom, közelebb vihet minket a fenntarthatóság pontos értelmezéséhez és definíciójához. A fejezetből az olvasó megismerheti a fenntartható fejlődés azon eszközeit és komponenseit, amelyek elengedhetetlenek a fogalom értelmezéséhez, és amelyek mind a környezetvédelemhez köthetőek, hiszen innen a legegyszerűbb megközelíteni a fenntarthatóság ideáját. Ezek az összetevők a következő generációk jogai, a generációk közötti méltányosság, a közös részvétel/felelősségvállalás, az együttműködés, az integráció, az elővigyázatosság elve és a szubszidiaritás.

1.5. Miért engedelmeskednek az államok és a kormányok?

A kikényszeríthetőség elemzése jogi és közgazdaságtani szempontból, valamint a közösségi döntések szempontjából

A könyv utolsó két fejezete (147–174.) nagyban összefügg és kiegészíti egymást, hiszen azt vizsgálják, hogy a fenntartható fejlődés elve hogyan befolyásolja az államok és különféle kormányzati szereplők tevékenységét. Az olvasó megismerheti a nemzetközi jog realista és optimista szemléletét, amelyek különböző magyarázatokat adnak arra, hogy miért követik az államok a nemzetközi jogot (*compliance*). A szerzők azonban egyik iskolával sem értenek egyet, ehelyett azt igyekeznek bemutatni, hogy a nemzetközi jog nem idéz elő alkalmazkodást az államok részéről, azonban a kontroll hiánya sem indukál szabályszegést minden esetben, amikor az államok rövid távú érdeke esetleg megkívánná azt.

Bár több szerző alkalmazkodáselméleteit is említi, alapvetően Ellickson nézeteire épít a könyv ezen része, aki elsődleges, másodlagos és harmadlagos kontrollra osztotta az államok viselkedési szabályait (*first, second, third party control*). Ennek megfelelően a szerzők megkülönböztetnek elsődleges, másodlagos és harmadlagos kikényszerítési mechanizmusokat (*first, second, third party enforcement*). Az elsődleges mechanizmusok taglalása kapcsán fontos kiemelni a szerzők által Moravcsik és Slaughter nevéhez kötött liberális elméletet is, amely alapvetően a nemzeti szintér különböző szereplőinek preferenciaformálására alapozza az állami viselkedést. Ez azonban kissé kilóg a többi ismertett elmélet sorából, hiszen a fejezet jogi és gazdasági elméleteket ígért, az idézett szerzők nevével fémjelzett liberalizmus azonban a nemzetközi kapcsolatok tudományágához tartozik.

Ezek az elméletek a könyv szerzői szerint képtelenek átfogó magyarázatot adni az államok nemzeti érdekében bekövetkezett változásokra, ezért adnak betekintést a másodlagos és harmadlagos kikényszerítés módszereibe is. Az elsődlegessel szemben a másodlagos kikényszerítési mechanizmusok adottnak veszik a nemzeti preferenciákat és érdekeket, így az államok viselkedését szerintük a szabályszegés esetén várható büntetés jellege befolyásolhatja, mint például a megtorlás és a reciprocitás. A harmadlagos kikényszerítési mechanizmusok közé tartozik a reputáció kérdése, a közvetlen kikényszerítés, valamint a különféle alkalmazást elősegítő mechanizmusok. A konklúzióból kiderül, hogy ezen elméletek alkalmazhatósága a fenntarthatósággal kapcsolatban azért lehet problémás, mert a fenntarthatóság jogának nehéz kikényszeríthetősége az alapelvek homályos definíciójából ered. Az ol-

vasónak némi hiányérzete támadhat azzal kapcsolatban, hogy a különféle elméletek nézeteinek bemutatása után a fejezet miért nem kapcsolódik jobban a fenntarthatósági és környezetvédelmi szabályok gyakorlati kikényszeríthetőségének kérdéséhez. Érdekes lett volna bővebben olvasni arról, hogy az államok viselkedését leíró elméletek hogyan jelennek meg a gyakorlatban, a környezetjogban és a fenntartható fejlődés politikájában.

Az utolsó fejezetben a figyelem az államokról az egyéni és csoportos döntéshozókra terelődik át, amelyek interakciói során megjósolható a nemzetközi vagy európai fenntarthatósági jogra adott válasz a nemzeti politikában. A felhasznált modell a közösségi döntéseméletekből indul ki, amelyek a politikusokat vagy bürokratákat tekintik a legfőbb döntéshozó aktornak: övük az utolsó szó vagy a vétőjog a politikaalkotásban. Az elemzés azt is feltételezi, hogy az alkalmazkodásról való döntést befolyásolja a szereplőknek a döntésből származó egyéni költsége és haszna. A modell nem törekszik a nemzeti politikai szintér konkrét fejleményeinek megjósolására, azonban az összehasonlító statisztika segítségével igyekszik prognosztizálni, hogy a nemzetközi és európai jogban bekövetkezett változások hogyan hatnak a hazai politikai szintérre. A fejezet először a politikai szintér egyensúlyát mutatja be, amely a különböző szereplők (politikusok, választók, érdekcsoportok és bürokraták) interakcióin alapul. Ezek az interakciók megnyilvánulhatnak választások, képviselő, lobbitevékenységek, a politikai szintéren való közvetlen részvétel, a politikaalkotás, valamint a különféle szabályok átültetése formájában. Ez az értelmezés szorosan kapcsolódik az úgynevezett megbízási kapcsolatok (*principal-agent relationship*) értelmezéséhez.

A fejezet egyértelműen gazdasági szemszögből vizsgálódik, több helyen ábrákkal, grafikonokkal segítve az interakciók megértését. Az összehasonlító statisztikai adatokból olyan tendenciák derülnek ki, mint az, hogy a külső változások megváltoztathatják a nemzeti érdekcsoportok viselkedését, amelyek pedig hatnak a politikusokra, még akkor is, ha egyébként a politikusok preferenciái nem változnak. A szerzők bemutatják, hogy hogyan változhat a szavazók preferenciája, a politikusok és bürokraták személyes érdekei, valamint az érdekcsoportok viselkedése egy-egy külső jogszabály átültetése kapcsán. Az olvasó rálátást kap arra, hogy még egy ilyen homályos fogalom is, mint a fenntarthatóság, képes a politikaalkotás befolyásolására, és az erre irányuló ösztönző erő mind a külső, mind pedig a hazai jogi-politikai környezetből eredhet. Ebből a fejezetből – az előzőhöz hasonlóan – szintén hiányzik a konkrét esetek, gyakorlati példák bevonása, amely nagyban segítette volna a matematikai, statisztikai számítások megértését.

2. Összegzés

Bándi Gyula, Szabó Marcel és Szalai Ákos kötete informatív olvasmányoknak bizonyul, és különösen érdekes lehet az interdiszciplináris szemlélet hívei számára. A könyv valóban igyekszik bemutatni a fenntartható fejlődés fogalmi alapjait, valamint a koncepció legfrissebb változásait is, ami nem könnyű feladat egy ilyen modern, dinamikusan fejlődő, nem kiforrott témakör esetében. Teszi mindezt érthetően,

jogászok, közgazdászok és politikatudósok, valamint akár egyetemi hallgatók számára is emészthetően. A mű egyik nagy előnye, hogy ahol csak lehet, a legújabb forrásokból dolgozik, legyen szó akár környezetjogi dokumentumokról, akár jogesetekről. Ezenkívül a magyar vonatkozás kiemelése mind az idézett szerzők, mind pedig a felhasznált példák kapcsán szintén kiemelendő pozitívum.

A könyv hiányosságai elenyészőek. A fejezetek felépítése helyenként nem következetes, mert hiányzik a megszokott bevezetés-kifejtés-összegzés hármasa. Van olyan fejezet, amelynek már a bevezetéséből megtudja az olvasó, hogy miről fog szólni a könyv következő része, míg máshol ez teljesen elmarad. Ezenkívül van olyan fejezet, amelynek részfejezeteiben is találunk rövid összefoglalókat, amely szintén egyértelműen segíti a megértést, azonban ez a legtöbb fejezetben nem szerepel. A könyv végére is hasznos lett volna egy rövid konklúzió, amely összegezhetné a könyv mondanivalóját, a szerzők álláspontját a fenntartható fejlődés fogalmával kapcsolatban, és esetleg kitekintést nyújthatna a jövőben esedékes kutatásokra a témával kapcsolatban. Ugyancsak nem lehet elmenni a jog, közgazdaságtan és nemzetközi kapcsolatok tudományágainak bizonyos mértékű összekeverése mellett, amely a már korábban említett nemzetközi kapcsolatok tudományához köthető elméletek (realizmus, liberalizmus) megjelenésében nyilvánul meg. Bár kétségkívül felmerül a kérdés, hogy miért is említi őket a fejezet, hiszen nemzetközi jogi és gazdasági elméleteken alapuló elemzést ígértek a szerzők, összességében azonban gazdagítják a szerzők látásmódját, és így a könyv mondanivalóját is. Ezenkívül ez által a többdimenziós látásmód által olyan új fogalmak is bekerülnek a rendszerbe, mint például a nemzeti érdek (*national interest*) fogalma, amelyre érdemes lett volna pár bekezdést szánni, például a jelentésbeli bizonytalanságok tisztázása céljából. Az utolsó két fejezet kapcsán felmerül még, hogy bár átfogó elemzést nyújtanak arról, hogy az államok és egyéb szereplők miért engedelmeskednek a nemzetközi jogi előírásoknak, a fejezetek kissé eltávolodnak a környezetjegtől, de főképp a fenntartható fejlődéstől. Érdemes lett volna jobban összekötni az elméleti megfigyeléseket a könyv konkrét témakörével és problémafelvetéseivel.

A fenti kritikai jellegű meglátásokkal együtt a könyv egy értékes elemzése a fenntartható fejlődés fogalmának és jelenségének a mai nemzetközi jogban, amely sokak számára hasznos lehet, legyen szó akár a tudományterület szakértőiről, akár olyan érdeklődőkről, akik jelentős háttértudás nélkül szeretnének átfogó betekintést nyerni a témába.